

UDK: 329(497.1)"1967/1984"
327(497.1:4)"1967/1984"

DOI: <https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.fil.609-628>

Luka FILIPOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
luka.filipovic@isi.ac.rs
ORCID: 0000-0002-1810-6175

Jugoslovenski komunisti u reformističkom taboru marksističkih partija Evrope 1967–1984

Apstrakt: Tokom dve decenije koje razdvajaju VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije (1964) i godinu koja je označila početak nestajanja uticaja radničkih sindikata i velikih partija krajnje levice u Zapadnoj Evropi (1984), jugoslovenski komunisti prešli su dug put od najbližih saveznika italijanskih evrokomunista do poslednjih prijatelja koje su novi francuski staljinisti imali među partijama levice izvan Istočnog bloka. Cilj ovog teksta je da predstavi rezultate istraživanja nekih značajnih aspekata brzih i složenih promena odnosa i partijskih ideologija jugoslovenske i evrokomunističkih partija koje su mogle uticati na tokove navedenog procesa, sa posebnim osvrtom na promene stavova partija krajnje evropske levice o razvoju jugoslovenskog socijalističkog modela. Pošto je istraživanje bazirano na dokumentaciji jugoslovenskih arhiva, ovaj rad će se u većoj meri baviti politikama SKJ, a u manjoj meri njihovim odjecima, premda će biti reči i o potencijalnom uticaju razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela na odnose jugoslovenskih komunista sa rukovodstvima evrokomunističkih partija.

Ključne reči: evrokomunizam, demokratski socijalizam, Savez komunista Jugoslavije, Josip Broz Tito, Enriko Berlinguer

„Nevidljiva revolucija” i vreme potrage za novim marksističkim ideologijama

Kasnija istorijska istraživanja pokazala su da je još pre kraja Drugog svetskog rata u vrhu državnih administracija Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije došlo do razvoja ideje da ekonomske i socijalne politike u zemljama finansijskog centra sveta treba prilagođavati očekivanim uslovima novog globalnog sukoba velikih sila i ideologija.¹ Do danas traju debate istraživa-

¹ Leonard Krieger, „The Idea of the Welfare State in Europe and the United States”, *Journal of History of Ideas* 24, no. 4 (1963): 553–568; Harold James, „The multiple context of Bretton

ča u društvenim i humanističkim naukama koje su bile pokrenute pitanjem u kojoj meri su događaji koji će obeležiti period kasnije označen kao „Crveno proleće Evrope” (1946–1949) doprineli stalnom proširivanju politika „države blagostanja”.² Nakon vojnog poraza snaga krajnje evropske desnice u Drugom svetskom ratu, početka građanskog rata u Grčkoj, kao i serije posleratnih demonstracija i štrajkova u Italiji i Francuskoj, partije krajnje levice ostvarile su niz izbornih uspeha u mnogim zemljama Zapadne Evrope, i istovremeno se suočile sa posledicama sticanja novog stepena nezavisnosti od pomoći koju im je pružala Komunistička partija Sovjetskog Saveza, čiju su ideologiju komunističke partije Mediterana i dalje dosledno sledile prilikom određivanja vlastitih politika.³ Proširivanje politika „države blagostanja” stvorilo je nove društvene okolnosti u kojima je popularnost najvećih marksističkih partija Zapadnog bloka počela da opada već sredinom pedesetih godina, odnosno ubrzo nakon uspona proizvodne moći italijanske industrije i obnove francuske uloge u trgovini zemalja buduće Evropske ekonomske zajednice.⁴

Prema procenama britanskih sociologa, slabljenje političkog uticaja partija krajnje levice koje su sledile boljševičku ideologiju i staljinističke prakse bilo je barem u izvesnoj meri posledica procesa stalnog uvećavanja finansijske i političke moći evropske radničke klase koja se već sredinom pedesetih godina nalazila na putu ka prihvatanju onih obrazaca ponašanja, ali i promišljanja stvarnosti koje su nametale potrošačka kultura i ideologije onih partija koje su uporište svoje podrške tradicionalno nalazile u nižoj srednjoj klasi.⁵ Istovremeno, tekao je i proces formiranja novih pokreta za ljudska prava u SAD i zemljama Zapadne Evrope. U novim uslovima života došlo je do značajnog povećanja dostupnosti obrazovanja, slobodnog vremena i finansijske sigurnosti, što je uticalo na pojavu političkih programa koji su konačno mogli izraziti do tada nedefinisane potrebe i zanemarena, ili ne-

Woods”, *Oxford Review of Economic Policy* 28, no. 3 (2012): 411–430; Gwilym Gibbon, „The Beveridge Report”, *Journal of the Royal Statistical Society* 105, no. 4 (1942): 336–340.

² Andre A. Sant’Ana and Leonardo Weller, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”, *Comparative Politics* 52, no. 3 (2020): 359–381; Mark D. Brewer and Jeffrey Stonecash, „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution”, in *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, ed. M. D. Brewer (Oxford: Oxford University Press, 2015), 91–109.

³ Richard Drake, „The Soviet Dimension of Italian Communism”, *Journal of Cold War Studies* 6, no. 3 (2004): 105–119; Silvio Pons, „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”, *Journal of Cold War Studies* 3, no. 2 (2001): 3–27.

⁴ Петар Драгишић, *Шта смо знали о Италији? Погледи из Београда на Италију 1955–1975* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 41–59; Oscar Ornati, „The Italian Economic Miracle and Organized Labor”, *Social Research* 30, no. 4 (1963): 519–526; Georges Lavau, „The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture”, in *Communism in Italy and France*, ed. Donald Blackmer (Princeton: Princeton University Press, 1976), 87–143.

⁵ Ivor Crewe, „On the Death and Resurrection of Class Voting”, *Political Studies* 34, no. 1 (1986): 620–638; John H. Goldthorpe and others, „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings”, *Sociology* 1, no. 1 (1967): 11–37.

izrečena istorijska iskustva žena, Afroamerikanaca i drugih manjina, koje su zajedno činile one delove društva zemalja Zapadnog bloka koje će kasnija istraživanja prepoznati kao „nevidljivu većinu” stanovništva tzv. „slobodnog sveta”.⁶ Oba navedena procesa istoričar Erik Hobsbaum označio je kao definišuće činioce „nevidljive revolucije” koja je pratila prihvatanje politika „države blagostanja” i koja je dovela do velikih promena društvenih struktura i kulturnih kretanja u zemljama Zapadnog bloka.⁷

U isto vreme, marksistički krugovi na Mediteranu ponovo su pronalazili stare ideje Antonija Gramšija, Roze Luksemburg i Karla Kaucskog o neophodnosti napuštanja uverenja u univerzalnu primenljivost principa boljševičkog socijalističkog modela i prilagođavanja partijskih ideologija i političke prakse lokalnim posebnostima društvenih okruženja u kojima deluju pojedinačni radnički pokreti.⁸ Otvorene rasprave o idejama koje su bile zanemarene tokom perioda boljševizacije komunističkih partija u državama Zapadnog bloka uobičajeno su se dešavale prilikom onih formalnih i neformalnih sastanaka italijanskih, francuskih, španskih i grčkih komunista tokom kojih se raspravljalo o načinima odlučnijeg ograđivanja zapadnih partija od staljinističkog nasleđa u razvoju partijskih ideologija evropske levice. Tada se govorilo i o neophodnosti ograđivanja od svih onih autoritarnih i konzervativnih tendencija koje su označene kao pragmatične u vremenima borbe protiv fašizma i nacizma, ali su sve brže postajale anahrone nakon društvenih promena koje su pratile „nevidljivu revoluciju”.⁹ Potragu za novim marksističkim ideologijama koje mogu da ponude odgovore na izazove novog doba pratilo je stvaranje novih reformističkih programa unutrašnje demokratizacije i decentralizacije komunističkih partija Evrope, kao i planova o udaljavanju od sfere uticaja Komunističke partije Sovjetskog Saveza. U nedostatku vlastitog istorijskog iskustva sukoba sa sovjetskom partijom, ali i sprovođenja unutrašnje demokratizacije i decentralizacije, buduće evrokomunističke partije okretale su se proučavanju razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela.¹⁰

Nakon sukoba sa Kominformom 1948. godine, jugoslovenski komunisti našli su se usamljeni u sferi odnosa partija krajnje evropske levice, i

⁶ Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta (1880–2015)* (Beograd: Čigoja, 2015), 199–242; Normam L. Rosenberg, „Everyday Culture in the 50s: Between the Lines and Beyond”, *Reviews in American History* 24, no. 1 (1996): 150–155; Charles S. Johnson, „American Minorities and Civil Rights in 1950”, *The Journal of Negro Education* 20, no. 3 (1951): 485–493.

⁷ Erik Hobsbaum, *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku* (Beograd: Arhipelag, 2014), 157–165.

⁸ Silvio Pons, *The Rise and fall of Eurocommunism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 45–65; Ernest Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism* (London: Verso publishing, 2016), 11–34.

⁹ Luka Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 19–53.

¹⁰ AJ, fond 507, Centralni Komitet Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), Međunarodne komisije, Odeljenje za međunarodne odnose i veze, IX, 122/1–52–81; AJ, SKJ, IX, 48/1–392–426; AJ, SKJ, IX, 33/1–210–255; AJ, SKJ, IX, 33/1–712–779, Italija, Francuska, Španija i Grčka.

okolnostima primorani da napuste pokušaje prilagođavanja principa boljševičkog modela lokalnim jugoslovenskim posebnostima, postepeno definišući novi socijalistički model, što je zahtevalo i stvaranje nove partijske ideologije, kao i potragu za novim saveznicima na evropskoj levisi, koji su pronađeni u tadašnjim socijalističkim i socijaldemokratskim partijama.¹¹ Ipak, za razliku od kineskih, kubanskih i albanskih komunista, koji će se kasnije naći izvan dominantnih kretanja razvoja marksističke misli u zemljama Istočnog bloka, jugoslovenski komunisti su od samog početka definisanja nove partijske ideologije gradili identitet radikalnih kritičara staljinizma, i to naročito autoritarnih tendencija staljinističkih partija, čak i u vremenu kada je jugoslovenska partija i dalje sprovodila unutrašnje čistke, i kada su represivne politike državne administracije i dalje bile uporedive sa onim u državama Istočnog bloka. Razvoj ideje o stalnom unapređivanju koncepta samoupravljanja kroz reforme kao puta izgradnje demokratskog socijalizma dešavao se upravo u vreme kada je Jugoslavija, kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina, prolazila kroz period stalnog uspona svog međunarodnog uticaja i finansijske moći. To je omogućilo Savezu komunista Jugoslavije da se postepeno vrati u tokove međunarodnih marksističkih inicijativa i da vremenom preuzme vodeću ulogu među reformističkim strujama u sferi odnosa partija krajnje evropske levice.¹²

Potencijalni jugoslovenski uticaji na stvaranje evrokomunističkih ideologija (1964–1972)

Tokom svojih prvih poseta Jugoslaviji nakon obnove saradnje Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije 1956. i 1957. godine, italijanski komunisti na čelu sa Palmirom Toljatiem poverili su Josipu Brozu Titu i njegovim saradnicima da su još pre početka Hruščovljevih reformi razvili veoma kritičke stavove o staljinističkim strujama u vlastitoj partiji.¹³ Ta-

¹¹ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1964* (Beograd: Arhipelag, 2014), 65–131; Nikola Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 20–25; Aleksandar Miletić, „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia's Policy of International Cooperation”, in *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignment* eds. Srđan Mičić and Jovan Čavoški (Beograd: INIS, 2022), 289–333.

¹² Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji* (Novi Sad: Akademski knjižica, 2022), 37–49; Luka Filipović, „Finansijska politika Saveza komunista Jugoslavije prema komunističkim partijama Italije, Francuske, Španije i Grčke krajem šezdesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): 461–478.

¹³ Bogdan Živković u analizi razvoja odnosa SKJ i KPI krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina pokazuje da je, uprkos već započetim procesima zbližavanja, Toljatićevo rukovodstvo u početku odbijalo da prihvati ideju da jugoslovenski reformizam može biti model za reforme partijskih politika italijanske partije. Tek postepeno, ovakav stav KPI se menja tokom godina zbližavanja dve partije. – Bogdan Živković, „Inspiring Dissent: Yugoslavia

kođe, istovremeno su kritikovali i načine na koje sovjetska partija kontroliše rad brojnih međunarodnih marksističkih organizacija, kao i pritiske koje vrši kako bi komunističke partije Mediterana usaglasile stavove sa vladajućim partijama država Istočnog bloka.¹⁴ Tokom ranih šezdesetih godina, dok su italijanski komunisti sprovodili prve među onim reformama koje su definišali kao pokušaje prilagođavanja partijskih politika okolnostima nove društvene stvarnosti u Italiji, autori članaka u italijanskoj partijskoj štampi bavili su se analizama razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela.¹⁵ Tokom meseci koji su usledili nakon VIII kongresa Saveza komunista Jugoslavije 1964. godine, na kome je usvojen novi reformistički program, članovi rukovodstva Komunističke partije Italije u više navrata saopštili su predstavnicima jugoslovenske partije da istorijska evolucija jugoslovenskog socijalističkog modela predstavlja uzor za mnoge marksiste u državama Zapadnog bloka ne samo u pogledu napuštanja ideje o univerzalnoj primenljivosti principa boljševičkog modela već i smeru razvoja demokratizacije koji članovi rukovodstva italijanske i reformističkih struja drugih mediteranskih partija planiraju da slede.¹⁶

Iako tada jugoslovenski komunisti još uvek nisu učestvovali u većini međunarodnih skupova organizovanih od strane sovjetske partije, Savez komunista Jugoslavije podržavao je Komunističku partiju Italije tokom sukoba komunističkih partija Evrope 1967. godine, čiji je povod bilo pitanje organizacije mediteranske, evropske ili svetske konferencije marksističkih partija koja bi raspravljala o definisanju zajedničkih smernica prema kojima bi pojedine partije trebalo da uređuju vlastite reformističke programe. Tokom sastanaka Josipa Broza Tita sa novim generalnim sekretarom italijanske partije Luidijem Longom, donesena je odluka da će, u slučaju da sovjetska partija izbegne organizaciju konferencije koja bi raspravljala o reformama, jugoslovenski i italijanski komunisti sami preduzeti organizaciju mediteranske i evropske konferencije levičarskih partija i pokreta, na koju će biti pozvane samo one organizacije za čije stavove rukovodstva obe partije procene da se razvijaju u smeru sličnom evoluciji partijskih ideologija jugoslovenske i italijanske partije.¹⁷ Nakon početka unutarpartijskih kritika u Čehoslovačkoj

and the Italian Communist Party during 1956", *Токови историје*, 3 (2021): 171–198; Bogdan Živković, „Од новог помирења до стратешког савеза: односи југословенских и италијанских комуниста од 1962. до Тољатијеве посете јануара 1964. године”, *Историјски записи*, 3–4 (2020): 121–146.

¹⁴ AJ, KPR, I-3-a/44-6, Poseta delegacije KPI na čelu sa generalnim sekretarom Palmirom Toljatijem 1956; AJ, KPR, I-3-a/27-18, Prijem delegacije KP Francuske 1956. godine.

¹⁵ AJ, SKJ, IX, 48/I-392-426, AJ, SKJ, IX, 33/I-210-255, Izveštaji o pisanju partijske štampe KP Italije i KP Francuske o događajima u SFRJ.

¹⁶ AJ, KPR, I-3-a/44-25, Poseta delegacije KP Italije na čelu sa generalnim sekretarom Palmirom Toljatijem, 1964; AJ, SKJ, 507-IX, 48/I-430-516, Razgovori sa članovima KPI o razvoju odnosa marksističkih partija Evrope.

¹⁷ AJ, KPR, I-3-a/44-37, Prijem Luidija Longa kod Josipa Broza Tita, avgust 1967. godine.

koje su dovele do smene konzervativne Novotnijeve¹⁸ struje i uspona novog rukovodstva čehoslovačke partije koje je kasnije usvojilo Dubčekov¹⁹ reformistički program, italijanski komunisti poverili su predstavnicima jugoslovenske partije svoje strahove da bi organizovanje navedenih konferencija moglo ugroziti njihove odnose sa partijama Istočnog bloka, koje bi mogle uticati na sovjetsku partiju da obustavi finansiranje međunarodnih aktivnosti italijanskih komunista.²⁰ Jugoslovenski komunisti odgovorili su pružanjem dugotrajne finansijske pomoći italijanskoj partiji. Programi finansijske pomoći italijanskim komunistima kasnije su prošireni tako da su, pored redovnih davanja u gotovom novcu za organizaciju međunarodnih skupova i publicističku delatnost italijanske partije, uključivali i godišnja izdvajanja od strane partijskih tela SKJ i državnih institucija SFRJ za plaćanje troškova letovanja italijanskih komunista u Jugoslaviji, kao i za finansiranje rada italijanskih umetnika i naučnika bliskih italijanskoj partiji.²¹

Finansijska pomoć jugoslovenske partije imala je još veći značaj u slučaju podsticanja španskih komunista, koji su nakon 1948. godine bili vrlo aktivni u kritikama politike Saveza komunista i odbrani prakse Komunističke partije Sovjetskog Saveza, da prevaziđu strahove od narušavanja odnosa sa sovjetskom partijom, jer je najveći deo partijskog rukovodstva u emigraciji živio u Moskvi, dok su brojni španski komunisti i drugi veterani građanskog rata bili integrisani u strukture vojske, zdravstvenog sistema ili naučnih institucija Sovjetskog Saveza.²² Već prilikom prve posete rukovodstva španske partije Jugoslaviji koja je usledila nakon obnove saradnje dve partije 1965. godine, generalna sekretarka Dolores Ibaruri i njen zamenik Santjago Kariljo postigli su dogovor sa Josipom Brozom Titom i Aleksandrom Rankovićem da će jugoslovenske državne institucije pokrivati troškove lečenja španskih komunista u SFRJ, kao i da će finansirati školovanje mladih Španaca rođenih u emigraciji na jugoslovenskim univerzitetima.²³ Takođe, rukovod-

¹⁸ Antonin Novotni (1904–1975) bio je predsednik Čehoslovačke od 1957. do 1968. godine i vođa čehoslovačkih komunista u periodu 1953–1968. godine. U januaru 1968. godine smenjen je sa svih funkcija nakon pobuna u Čehoslovačkoj i Brežnjevljeve arbitraže tokom sukoba dve partijske struje.

¹⁹ Aleksandar Dubček (1921–1992) bio je slovački komunist i političar, jedan od vođa reformističke struje čehoslovačkih komunista koja je došla na vlast nakon sukoba u partiji 1968. godine. Bio je autor tzv. „akcionog programa“, odnosno plana reformi u Čehoslovačkoj, koji je postao povod sukoba čehoslovačke partije sa drugim vladajućim partijama država Istočnog bloka.

²⁰ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–411, O poseti Đ. Pajete, stenografske beleške razgovora sa Đ. Pajetom, april 1968. godine; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–414, Razgovori sa predstavnicima KPI o situaciji u Čehoslovačkoj, jun 1968. godine.

²¹ AJ, SKJ, 507–IX, 48/1–430, Informacije u vezi traženja KPI da joj SKJ pruži materijalnu pomoć.

²² AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–113, Analiza predloga o pomoći Komunističkoj partiji Španije.

²³ AJ, KPR, I–3–a/110–3, Prijem predsednika D. Ibaruri i generalnog sekretara KPŠ S. Karilja kod J. B. Tita, 1965.

stvo španske partije u više navrata dobijalo je jednokratnu novčanu pomoć od predsedništva SKJ u svotama koje su se kretale od 20.000 do 50.000 tadašnjih dolara, što nije uključivalo vrednost poklona koje je Josip Broz Tito uručivao Karilju i Ibaruri prilikom kasnije veoma čestih susreta, dok su besplatna letovanja španskih komunista u SFRJ postala toliko česta da je Stane Dolanc prilikom jedne sednice Izvršnog odbora jugoslovenske partije 1972. godine izneo procene da je potrebno dodatno pojednostaviti procedure prilikom odobravanja ovakvih troškova.²⁴ Krajem šezdesetih i ranih sedamdesetih godina jugoslovenske državne službe počele su da učestvuju u obezbeđivanju putovanja i naseljavanja na teritoriji SFRJ onih španskih komunista koji su se nalazili u bekstvu zbog pobuna protiv Frankove administracije u zemlji, što su autori izveštaja Odeljenja za međunarodne odnose otvoreno označili kao značajan napredak prema cilju da jugoslovenska partija preuzme ulogu sovjetske partije u pružanju pomoći španskoj emigraciji, i tako olakša proširivanje reformističkih politika partijskog rukovodstva.²⁵

Slučaj definisanja finansijskih politika prema grčkim komunistima nakon početka rascepa u grčkoj partiji pokazuje da je jedan od najvažnijih uzroka pružanja pomoći komunističkim partijama Mediterana bila težnja Saveza komunista Jugoslavije da ubrza procese promene ideologija marksističkih partija Zapadnog bloka, kao i da time istovremeno doprinese stvaranju jake reformističke inicijative koja bi se opirala hegemonskom uticaju Sovjeta u sferi odnosa partija krajnje evropske i svetske levice.²⁶ Nakon dolaska vojne hunte na vlast u Grčkoj 1967. godine, Savez komunista Jugoslavije usvojio je brojne nove mere pružanja pomoći grčkim komunistima u zemlji i u inostranstvu kako bi podstakao njihovo aktivnije učešće u otporu „pukovničkom režimu”. Pritom, ovom prilikom nije došlo do dubljeg razmatranja primećenih ideoloških razlika između sve udaljenijih grupa grčkih komunista u zemlji, kao i u emigraciji, pa su državna i partijska tela SFRJ i SKJ pružala pomoć čak i onim grčkim komunistima koje su autori izveštaja Odeljenja za međunarodne odnose i članovi ideoloških komisija označili kao „zilotski dosledne staljiniste”.²⁷ Međutim, nakon početka rascepa u grčkoj partiji tokom prvih meseci 1968. godine, jugoslovenska partija ne samo da je obustavila finansijsku pomoć Kolijanisovoj²⁸ struji u emigraciji koja je dobijala pomoć

²⁴ AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–113, Beleške sa sednice PB CK SKJ 3. 5. 1972.

²⁵ AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–99, Izveštaj o životu španskog revolucionara Ramona Silve u Ljubljani; AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–96. Zahtev KPŠ da se primi partijski radnik koji ilegalno živi u Parizu.

²⁶ AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–725, Pisma PB CK KPG i izjave PB KPG od 21. i 25. 11. 1967. godine.

²⁷ AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–730, Informacije o zahtevu Ujedinjenog CK KPG za susret sa predstavnicima SKJ.

²⁸ Početkom 1968. godine došlo je do unutrašnjeg rascepa među grčkim komunistima u emigraciji. Konzervativna struja okupljena oko Kostasa Kolijanisa, koja će kasnije oformiti spoljašnju grčku partiju, izvela je prevrat na XIII Plenumu grčkih komunista u emigraciji, kada je iz partije izbačen Dimitros Parcalidis. Međutim, reformistička struja grčkih komunista u emigraciji ubrzo je pružila podršku Parcalidisu, koji je osnovao novi Ujedinjeni CK

sovjetske partije i svim grčkim komunistima u zemlji koji su priznavali nadležnost Kolijanisovog rukovodstva, već je ubrzo prekinula komunikaciju sa onim partijskim telima koja su se našla pod kontrolom predstavnika konzervativne struje.²⁹ Čak i u slučaju Parcalidisa, vođe reformističke struje u emigraciji koji je nakon podele na spoljašnju i unutrašnju partiju priznao senioritet Brilakisove i Drakopulosove³⁰ partije u zemlji, jugoslovenski komunisti čekali su da dođe do sastanaka članova Odeljenja za međunarodne odnose i veze sa Parcalidisovim saradnicima, kako bi se uverili u postojanje dovoljno jakih reformističkih tendencija i odlučnosti prema raskidanju sa staljinističkim nasleđem u ovoj grupi grčkih komunista.³¹ Međutim, nakon što su pravci razvoja ideološke misli grčkih reformista u zemlji i u inostranstvu označeni kao „zadovoljavajuće progresivni” od strane nadležnih partijskih tela, za proširivanje finansijske pomoći grupama koje će oformiti unutrašnju grčku partiju određene su dvostruko veće sume od onih izdvajanih za davanje pomoći Komunističkoj partiji Španije.³²

Autori tekstova u partijskim listovima Komunističke partije Francuske vodili su opširne i ostrašćene rasprave o jugoslovenskom socijalističkom modelu tokom burnih događaja 1968. i 1969. godine,³³ za koje su jugoslovenski i italijanski komunisti procenili da vremenom dobijaju funkciju izražavanja svih neizrečenih animoziteta dve struje u francuskoj partiji.³⁴ Predstavnici reformističke struje francuskih komunista su u brojnim tekstovima do te mere afirmativno ocenili skorašnje promene partijskih politika i ideologije Saveza komunista Jugoslavije da su jugoslovenski komunisti tokom neformalnih razgovora sa članovima rukovodstva francuske partije sa humorom predložili da francuski reformisti češće dolaze u istraživačke posete Jugoslaviji, kako bi se uverili da u praksi ne postoje idealna društva i ekonomski modeli.³⁵ Ipak, učešće u programima finansiranja istraživačkih poseta koje je ustanovila jugoslovenska partija nije sprečilo brojne francuske marksi-

KPG sa sedištem u Bukureštu, čije je sedište pomereno u Prag za vreme vlade reformističke struje u Čehoslovačkoj.

²⁹ AJ, SKJ, 507-IX, 33/I-735, Izveštaji o rascepu u KPG, februar-mart 1968. godine.

³⁰ Najveći deo grčkih komunista u zemlji podržao je novu partiju Dimtiroso Parcalidisa u emigraciji, ograđujući se od stavova Kostasa Kolijanisa i njegovih saradnika, bliskih komunističkim partijama Istočnog bloka. Ipak, kasnije su vođe grčkih komunista u zemlji Brilakis i Drakopulos zahtevali od Parcalidisa da prizna autoritet grčkih komunista u zemlji nad partijskim strukturama u emigraciji, što je Parcalidis i učinio krajem 1968. godine.

³¹ AJ, SKJ, 507-IX, 33/I-733, Zabeleška o razgovoru D. Kunca sa S. Zografosom, predstavnikom CK KPG, 1968.

³² AJ, SKJ, 507-IX, 122/I-82-157, AJ, SKJ, 507-IX, 48/I-1-723, Informacije o razvoju saradnje sa KPŠ i KPG.

³³ Videti: Saša Mišić, *Jugoslovensko-italijanski odnosi i Čehoslovačka kriza 1968. godine, u 1968 – četrdeset godina posle* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008). AJ, SKJ, IX, 30/I-216, Gledanja francuske levice na studentske demonstracije u SFRJ, jun-septembar 1968.

³⁵ AJ, SKJ, 597-IX, 30/I-213, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa Komunističkom partijom Francuske.

ste, a među njima poznate filozofe i kasnije izbačene članove Centralnog komiteta francuske partije Rožea Garodija i Antoana Kazanovu da definišu promene partijske ideologije i političke prakse Saveza komunista Jugoslavije krajem šezdesetih godina kao univerzalne modele koje sve reformističke partije treba da slede kako bi dostigle stepen razvoja u kome se mogu smatrati demokratsko-socijalističkim partijama.³⁶

Ipak, konzervativna struja ostala je na čelu francuske partije čak i nakon vojne intervencije zemalja Istočnog bloka u Čehoslovačkoj 1968. godine, kada se francuska partija našla pod pritiskom javnosti i drugih političkih snaga u Francuskoj zbog odbijanja da osudi intervenciju zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj.³⁷ Takođe, posle neuspešnog pokušaja posredovanja između čehoslovačke i sovjetske partije, francuski komunisti izgubili su prestižnu poziciju koju su ranije imali u hijerarhijskim odnosima partija krajnje evropske levice.³⁸ Izlaganja i tekstovi isključenih predstavnika reformističke struje u francuskoj partiji koji su dolazili u posete Jugoslaviji svedoče da je rukovodstvo Valdeka Rošea samo formalno prihvatilo veoma selektivno odabrane evrokomunističke reforme kako bi sprečilo rascep u partiji nakon događaja u Čehoslovačkoj i studentskih demonstracija u Parizu 1968. godine, tokom kojih su se komunisti suočili sa posledicama uspona novih sila na krajnjoj levisi u Francuskoj.³⁹

Nakon početka političke krize u Francuskoj ranih sedamdesetih godina, u epilogu nestanka De Golove ličnosti sa istorijske pozornice i slabljenja uticaja degolističkih partija, novo rukovodstvo Zorža Maršea počelo da je da proširuje reforme partijskih politika i da priprema promenu partijske ideologije francuskih komunista.⁴⁰ Članovi Odeljenja za međunarodne odnose jugoslovenske partije procenili su da se Maršeovo rukovodstvo odlučilo na reforme nakon što je svedočilo usponu popularnosti i političkog uticaja Komunističke partije Italije u vreme početaka političke krize „države blagostanja”, dok je francuska partija stagnirala pokušavajući da u okvirima boljševičkog modela pronađe odgovore na izazove „novog doba”.⁴¹ Rani naponi Maršeovog rukovodstva da principe evrokomunističkih reformi prenese iz sfere formalno donesenih odluka u političku praksu francuskih komunista doprineli su daljem proširivanju saradnje i

³⁶ AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–212, Informacija povodom dolaska i o boravku Antoana Kazanove, 4–18. 4. 1968; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–237, Informacija o boravku člana PB CK KPF Rožea Garodija u Jugoslaviji, avgust 1969.

³⁷ AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–228, Izveštaj o Komunističkoj Partiji Francuske, 2. 5. 1969.

³⁸ AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–219, Analiza razgovora Valdeka Rošea sa Aleksandrom Dubčekom, 19. 7. 1968.

³⁹ AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–238, Politbiro CK KPF o intervjuu koji je Rože Garodi dao za Komunist; AJ, SKJ, 597–IX, 30/I–224, Analize razgovora Kire Hadži Vasileva sa S. Kariljom i rukovodiocima KP Francuske, 2. 12. 1969.

⁴⁰ AJ, SKJ, 597–IX, 30/I–213, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa Komunističkom partijom Francuske.

⁴¹ AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–257, Informacije o nekoliko novih publikacija o samoupravljanju objavljenih u Francuskoj.

zblžavanju Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Francuske, nakon čega je partijska direkcija, početkom 1972. godine, usvojila nekada oštro osuđivan stav predstavnika reformističke struje da razvoj jugoslovenskog socijalističkog modela treba da posluži kao jedan od potencijalnih uzora prilikom stvaranja novih reformističkih programa francuskih komunista, što je bilo u skladu sa sovjetskom politikom prema Jugoslaviji početkom 70-ih godina.⁴²

Zenit i počeci opadanja uticaja Saveza komunista Jugoslavije na krajnjoj evropskoj levisi (1972–1984)

Nakon početka političke krize koja je obeležila poslednju deceniju unapređivanja politika „države blagostanja” u državama Zapadne Evrope došlo je do uspona političkog uticaja i velikih izbornih uspeha italijanskih i francuskih komunista. Istovremeno, dve najveće komunističke partije Zapadne Evrope su nastavile već započete procese proširivanja saradnje sa socijalistima i partijama levog centra, kao i učešća u institucijama i organizacijama Evropske ekonomske zajednice.⁴³ Pad vojne diktature u Grčkoj 1974. i početak perioda tranzicije u Španiji nakon smrti Fransiska Franka 1975. godine označili su kraj vremena diktatura krajnje desnice na Mediteranu i istovremeno omogućili povratak komunističkih partija u politički život Grčke i Španije.⁴⁴ Autori kasnijih istraživanja definisali su razdoblje od 1974. do 1976. godine kao „dugu godinu evropskog socijalizma”, vreme kada su komunističke i socijalističke partije, ali i radnički sindikati, doživeli zenit svog uticaja na rad vlada država Zapadnog bloka, što je dovelo do poslednjeg i najjobimnijeg proširivanja socijalnih politika u većini država Zapadne Evrope pre početka neoliberalnih reformi osamdesetih godina XX veka.⁴⁵

Istovremeno, zblžavanje Saveza komunista Jugoslavije sa evrokomunističkim partijama otvorilo je put proširivanju uticaja jugoslovenske partije u sferi odnosa organizacija krajnje levice u zemljama Zapadnog bloka. Tokom prve polovine sedamdesetih godina, jugoslovenski i italijanski komunisti zajednički su organizovali serije međunarodnih konferencija, seminara, predavanja, ili pak neformalnih susreta predstavnika onih partija i pokreta evropske levice čiju su ideologiju dve vodeće reformističke partije procenile kao dovoljno progresivnu.⁴⁶ Savez komunista Jugoslavije posredovao je pri-

⁴² AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–245, Izveštaji učešću jugoslovenske delegacije na XX Kongresu KPF, 13–17. 12. 1972.

⁴³ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–501–513, Razgovori predstavnika SKJ i KPI o kretanjima u Evropi 1974–1976.

⁴⁴ AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–81–130, AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779–825, Izveštaji o društvenoj i političkoj situaciji u Grčkoj i Španiji; AJ, KPR, I–3–a/110–11, AJ, KPR, I–3–a/12, Beleške razgovora vođenih tokom poseta Santjaga Karilja.

⁴⁵ Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*, 323–366.

⁴⁶ AJ, SSRNJ, A–074–078, Međunarodna saradnja, Informacije o održavanju Mediteranskih konferencija, 1972–1974.

likom pregovora o proširivanju saradnje italijanskih komunista i socijalista, dok je Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije organizovao zajednička letovanja u Dalmaciji za predstavnike socijalističkih i komunističkih sindikata iz Francuske. Članovi Odeljenja za međunarodne odnose učestvovali su u razgovorima oko formiranja koalicije unutrašnje grčke partije i onih levičarskih organizacija pokreta otpora vojnoj diktaturi koje su dobijale pomoć državnih i partijskih institucija SFRJ.⁴⁷ U toku priprema za organizaciju konferencije komunističkih i socijalističkih partija Mediterana 1976. godine, italijanski komunisti saopštili su članovima rukovodstva jugoslovenske partije svoje procene da će dalje jačanje demokratsko-socijalističkih partija u državama Zapadnog bloka proširiti uticaj Saveza komunista Jugoslavije na kraju evropsku levicu do te mere da će sve značajnije međunarodne inicijative levičara u kontinentalnoj Evropi biti nezamislive bez legitimiteta koji će im garantovati učešće jugoslovenskih komunista.⁴⁸

Posredstvom evrokomunističkih partija, jugoslovenski komunisti ostvarili su kontakte ili obnovili odnose sa mnogim manjim partijama i pokretima levice u Evropi, pa su članovi Odeljenja za međunarodne odnose i veze predlagali sve opširnije programe proširivanja saradnje sa novim i starim organizacijama komunista u Portugaliji, Belgiji i Irskoj, švajcarskim i skandinavskim socijalistima, socijaldemokratskim partijama u Zapadnoj Nemačkoj, kao i sa onim pokretima Nove levice⁴⁹ koji su u procesima formiranja svojih stavova napuštali šezdesetosmaške ideje i vraćali se proučavanju klasičarske marksističke teorije.⁵⁰ Tokom ponovnog zbližavanja rukovodstva Komunističke partije Španije sa komunističkim partijama Dalekog istoka, San-tjago Kariljo i njegovi saradnici isticali su prilikom razgovora sa predstavnicima SKJ da su govorili predstavnicima komunističkih partija Kine, Severne Koreje i Japana o vodećoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije u stalnom proširivanju uticaja demokratsko-socijalističke grupe partija na evropskoj i svetskoj levisi, zaključujući da je jugoslovenska partija odigrala presudnu ulogu ne samo u destalinizaciji marksističkih organizacija u Zapadnoj Evropi, već posredno i u stvaranju globalnog trenda odbacivanja boljševičkog so-

⁴⁷ AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–81–110; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513; AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779/825; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–255–290; Izveštaji o značajnim stavovima i pitanjima razvoja saradnje sa KPI, KPŠ, KPF i KPG.

⁴⁸ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–518–525, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

⁴⁹ Nova leвица sastojala se od heterogene grupe novih levičarskih ideologija koje su nastale tokom univerzitetskih pobuna 1968. i 1969. godine. Neke od ovih ideologija kasnije će se razvijati na taj način da će se približiti idejama liberalnih pokreta, dok će druge pak svoj razvoj nastaviti u krajnje radikalnom smeru, pa će postati ideologije novih terorističkih pokreta u Italiji, Francuskoj i SAD početkom sedamdesetih godina XX veka.

⁵⁰ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513, Informacije o razvoju saradnje sa KPI i partijama levice u Italiji; AJ, SSRNJ, A–074–078, Međunarodna saradnja, Informacije o razvoju odnosa sa sindikatima i partijama levice; AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–98, Analize razgovora delegacija SKJ i KPŠ o društvenoj i političkoj situaciji u Zapadnoj Evropi 1975.

cijalističkog modela od strane partija krajnje levice.⁵¹ Nakon početka masovnih demonstracija solidarnosti sa narodom Čilea u epilogu Pinočeovog puča i pogibije Salvadora Aljendea 1974. godine, jugoslovenski i italijanski komunisti pokrenuli su brojne inicijative u cilju proširivanja saradnje levičarskih organizacija u Evropi i zemljama Južne Amerike. Istovremeno, jugoslovenski i italijanski komunisti isticali su ideju da je aljendizam jedna od najprogressivnijih ideologija demokratskog socijalizma, i insistirali na stavu da se marksisti Južne Amerike mogu uspešno boriti protiv širenja uticaja SAD na kontinentu bez podrške onih evropskih komunista koji su podržali invaziju na Čehoslovačku 1968. godine.⁵²

Prema jugoslovenskim procenama, tokom dve godine dugih pregovora (1974–1976) o organizaciji konferencije marksističkih partija Evrope u Berlinu, predstavnici vodećih partija zemalja Istočnog bloka svrstavali su Savez komunista Jugoslavije i Komunističku partiju Italije u vodeće partije grupe koju su nazvali „reformistički blok“, a koja je bila sastavljena od jugoslovenske, rumunske i evrokomunističkih partija.⁵³ Nakon što je 1976. godine konačno postignut kompromis partija Istočne i Zapadne Evrope oko usvajanja zajedničke rezolucije na konferenciji u Berlinu, nastupio je period ponovnog zbližavanja evrokomunista i partija Istočnog bloka, pri čemu je jugoslovenska partija često sebe videla u ulozi posrednika u pregovorima o proširivanju saradnje komunističkih partija Istočnog i Zapadnog bloka.⁵⁴ Prilikom priprema za Brežnjevlevu posetu Jugoslaviji koja je usledila ubrzo nakon navedenih događaja, autori Odeljenja za međunarodne odnose i veze zaključili su da Savez komunista Jugoslavije nikada ranije u svojoj istoriji nije imao tako brzu ekspanziju prestiža i uticaja u sferi odnosa partija i pokreta evropske levice kao što je to bio slučaj krajem „duge godine evropskog socijalizma“ (1974–1976), i da se od tog trenutka može očekivati samo dalje zbližavanje kako sa komunističkim partijama Istočne Evrope, tako i sa evrokomunistima.⁵⁵

Ipak, već početkom sledećeg leta članovi istih partijskih tela sa delimičnom zabrinutošću upoređivali su informacije o poznatom samitu trojice vođa evrokomunističkih partija u Madridu 1977. godine koje su dobili od Ber-

⁵¹ AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–109, O posetama Santjaga Karilja Kini, Japanu i Severnoj Koreji, razgovori S. Karilja sa delegacijom KP Japana; AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–110, Razgovori J. B. Tita sa S. Kariljom, AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–96, Podsetnik za razgovore sa delegacijama KPI i KPŠ o situaciji na Dalekom Istoku.

⁵² AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513, Informacije o situaciji u Italiji i aktivnostima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–490, Stavovi KP Italije o evropskim integracijama; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–430–516, Razgovori sa članovima KP Italije o saradnji i razvoju odnosa marksističkih partija Evrope, 1974–1976.

⁵³ AJ, KPR, I–2/68, Pripreme za konferenciju komunističkih partija Evrope u Berlinu 1976. godine.

⁵⁴ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–535, Informacije o organizaciji konferencije radničkih partija Evrope u Rimu; AJ, KPR, I–2/68, Razgovori J. B. Tita i delegacije SKJ sa delegacijama KP Istočne Evrope.

⁵⁵ AJ, KPR, I–3–a/101–153, Izveštaji o poseti Leonida Brežnjeva Jugoslaviji, 27. 11. 1976.

linguera, Maršea i Karilja, na osnovu čega su zaključili da niko od generalnih sekretara partija Zapadnog Mediterana nije preneo jugoslovenskim komunistima sve važne zaključke privatnih sastanaka koji su se odvijali tokom sastanka u Madridu.⁵⁶ Navedene sumnje u iskrenost evrokomunističkih vođa prema njihovim najbližim saveznicima na evropskoj levisi nisu uticale na dalje proširivanje saradnje Saveza komunista Jugoslavije i evrokomunističkih partija, koje je bez dužih prekida trajalo sve do smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, dok su posete generalnih sekretara italijanske i španske partije postale još češća pojava krajem sedamdesetih nego što su to bile ranije. Nakon smrti predsednika jugoslovenske partije, članovi rukovodstva evrokomunističkih partija počeli su primetno ređe da dolaze u Jugoslaviju, ali je prepiska između partijskih tela jugoslovenske i evrokomunističkih partija nastavljena intenzitetom ne drastično manjim od predašnjeg. Ipak, uprkos početku ekonomske krize u Jugoslaviji 1980. godine, finansijske politike Saveza komunista Jugoslavije prema evrokomunističkim partijama opstale su u izvesnim formama i sa smanjenim budžetima sve do sredine osamdesetih godina.⁵⁷

Tek početkom osamdesetih godina u marksističkim listovima čije je štampanje finansirala Komunistička partija Italije pojavile su se prve otvorene kritike smera razvoja državnih politika SFRJ i partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije. Berlinguer i članovi partijske direkcije u početku su se ograđivali od stavova pojedinačnih autora tekstova u marksističkoj štampi, da bi ubrzo prestali da obraćaju pažnju na kritike jugoslovenskog socijalističkog modela koje su dolazile od nove generacije italijanskih reformista, koji su čak i samo Berlinguerovo rukovodstvo definisali kao nedovoljno progresivno i samim tim blisko anahronim normama i autoritarnim tendencijama Saveza komunista Jugoslavije i partija Istočnog bloka.⁵⁸ Istovremeno dolazi do svođenja nekada redovne prepiske između institucija i pojedinačnih članova jugoslovenske i italijanske partije na svega nekoliko pisama godišnje, dok su se nekada vrlo opširni izveštaji Odeljenja za međunarodne odnose o kretanjima u italijanskoj partiji sveli na samo nekoliko stranica osnovnih i uglavnom iz medija dostupnih informacija o aktuelnim dešavanjima, koje više nisu bile praćene opsežnim analizama razvoja ideologije italijanskih komunista.⁵⁹ Nakon smrti Enrika Berlinguera 1984. godine, kontakti između dve partije čiji je intenzitet

⁵⁶ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–540, Informacije o zajedničkim izjavama KP Italije i Francuske nakon sastanka u Madridu 1977. godine; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–571–578, Programi saradnje SKJ i KPI za 1977. i 1978. godinu.

⁵⁷ AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–110–162; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513; AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779–825; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–290–356; Informacije o razvoju saradnje sa KPI, KPF, KPŠ i KPG.

⁵⁸ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), Savezni sekretarijat za inostrane poslove (SSIP), Fascikla 65, Italija 1980. godine, izveštaji o pisanju partijske štampe KPI.

⁵⁹ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

konstantno opadao godinama unazad gotovo potpuno su prestali da postoje, što međutim nije dovelo i do nestanka kritika jugoslovenskog socijalističkog modela koje su mlađe generacije italijanskih evrokomunista vezivale za ideju o postepenom povratku partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije na ono stanje koje je prethodilo reformističkom, odnosno demokratsko-socijalističkom razdoblju u istoriji jugoslovenske partije.⁶⁰

U isto vreme kada su italijanski komunisti kritikovali smer razvoja partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije i državnih politika SFRJ, došlo je do neočekivanog zbližavanja jugoslovenske i francuske partije, sa kojom su jugoslovenski komunisti bili u sukobu u vreme kada su definisali one reformističke programe koji će služiti kao uzori za reforme politika evrokomunističkih partija.⁶¹ Do ponovnog zbližavanja jugoslovenske i francuske partije došlo je nakon događaja koje su italijanski i španski komunisti označili kao „Marševov staljinistički puč” u francuskoj partiji.⁶² Koristeći pobunu radikalnih struja na kongresu omladine francuske partije 1981. godine kao povod za napuštanje evrokomunističkih reformi, francuska partija definisala je niz novih stavova i politika sličnih onim koje je formalno napustila nakon događaja u Čehoslovačkoj 1968. godine.⁶³ Nakon što su obnovili praksu isključivanja nepoželjnih članova iz partije,⁶⁴ francuski komunisti odbili su pregovore sa drugim partijama učesnicama Miteranove socijalističke vlade o zajedničkom otporu neoliberalnim reformama i pritom podržali sovjetsku vojnu intervenciju u Avganistanu, što je navelo italijanske i španske komuniste na udaljavanje od francuske partije i isticanje kasnije poznatih procena da je Komunistička partija Francuske, za vreme učešća u levičarskoj vladi, učinila mnogo više štete nego koristi iz perspektive zajedničkih političkih ciljeva evropske levice, koja se suočavala sa usponom uticaja neoliberalnih pokreta.⁶⁵ Iste godine francuski komunisti podneli su rukovodstvu Saveza komunista Jugoslavije opširne predloge o proširivanju saradnje, koje su jugoslovenski komunisti srčano prihvatili, i koje su dodatno proširili definisanjem novih politika pružanja finansijske pomoći francuskoj partiji i organizacijom istraživačkih poseta i letovanja za predstavnike staljinističke struje francuskih komunista, uprkos činjenici da je Jugoslavija tada već ulazila u doba ekonomske krize.⁶⁶

⁶⁰ DAMSPRS, PA, SSIP, F-65, Italija 1980. godine, Izveštaji o kretanjima u KPI i pisanju partijske štampe KPI.

⁶¹ AJ, SKJ, 507-IX, 30/I-313-328, Izveštaji o nekim pitanjima saradnje sa KP Francuske.

⁶² Julius B. Friend, „Soviet Behavior and National Responses: The Puzzling Case of the French Communist Party”, *Studies in Comparative Communism* 15, no. 3 (1982): 212-235.

⁶³ AJ, SKJ, 507-IX, 30/I-335-355, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Francuske.

⁶⁴ Luka Filipović, „Između bliskog i nepoznatog: jugoslovenski socijalistički model u debata ma francuskih komunista nakon 1968. godine”, *Tokovi istorije* 32, no. 1 (2024): 147-171.

⁶⁵ DAMSPRS, PA, SSIP, F-41, Francuska, 1980. godine, Informacije o aktivnostima i značajnim stavovima KPF.

⁶⁶ DAMSPRS, PA, SSIP, F-41, Francuska, 1980. godine, Analize predloga Komunističke partije Francuske da studijska delegacija francuskih komunista poseti SFR Jugoslaviju.

Uzroci udaljavanja – naglo slabljenje evrokomunističkih partija i postepeni uspon titoističkog autoritarizma u Jugoslaviji

Tokom kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih godina XX veka, u zemljama Zapadnog bloka došlo je do opadanja uticaja krajnje levice i do uspona popularnosti partija i pokreta Nove desnice⁶⁷, koji će polako širiti svoj uticaj iz transatlantskog finansijskog centra sveta prema kontinentalnoj Evropi u epilogu političke krize poslednje decenije proširivanja politika „države blagostanja”.⁶⁸ Za to vreme, u Jugoslaviji dolazi do zaoštavanja represije prema opoziciji i do nastanka nove dominantne ideologije, titoizma. Odlika ove ideologije bila je odbacivanje pojedinih demokratsko-socijalističkih i kosmopolitskih tendencija koje su stavovi partije i samog Josipa Broza Tita pokazivali deceniju ranije. Takođe, titoizam se kasnije razvija u smeru koji je partijsku ideologiju Saveza komunista Jugoslavije vraćao u iste okvire marksističke misli koje je jugoslovenska partija napustila u vremenu kada je stvarala one reforme za koje su italijanski i španski komunisti tvrdili da su uticale na razvoj evrokomunizma.⁶⁹

Nakon neuspešnog pokušaja državnog udara od strane vojnih snaga i dalje lojalnih nekadašnjem frankističkom režimu u Španiji 1981. godine, došlo je do brzog opadanja popularnosti Komunističke partije Španije.⁷⁰ Kasnija istraživanja iznose argumente u prilog hipotezi da je relativnom održanju popularnosti španskih komunista u vreme političke tranzicije doprinomio strah od povratka diktature krajnje desnice.⁷¹ Na sličan način, unutrašnja grčka partija gotovo neprimetno je nestala sa istorijske pozornice nakon što se njeno članstvo godinama unazad osipalo tokom brojnih unutrašnjih sukoba, a njen uticaj na sindikate stalno slabio u vremenu kada su grčke vlade

⁶⁷ Nova desnica predstavljala je skup novih ideologija koje su nastale sedamdesetih godina XX veka u SAD i Velikoj Britaniji i koje su odlikovale liberalne ideje o tržištu, a konzervativne ideje o društvenim promenama šezdesetih godina. Grupe koje su sledile ove ideologije kasnije su okupljene u prve neoliberalne pokrete koji su podržali dolazak Ronalda Regana na vlast u SAD i administracije Margaret Tačer u Velikoj Britaniji.

⁶⁸ Vincente Navarro, „Neoliberalism as a class ideology, or, the political cause of growing inequalities”, *International Journal of Health Services* 37, no. 1 (2007): 47–62; A. Andry, „Social Europe”, in *Long 1970s-The story of a defeat* (Florence: European University Institute, 2019), 93–143; C. Crouch, „Changes in European Societies since the 1970s”, *West European Politics*, 2 (2008): 14–39.

⁶⁹ Todor Kuljić, „Sećanje na Titoizam: Hegemonski okviri”, *Filozofija i društvo*, 2 (2010): 225–250; Vladimir Unkovski Korica, *The Economic Struggle for power in Tito's Yugoslavia: From WWII to Non Alignment* (London: I. B. Tauris, 2016), 71–164; Laslo Sekelj, *Jugoslavija, Struktura raspadanja* (Beograd: Rad, 1990), 11–59.

⁷⁰ AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–138, Analize razgovora sa rukovodstvom KPŠ o društvenoj situaciji u Španiji; AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–144, Podsetnik za razgovore sa S. Kariljom.

⁷¹ Helena Varela-Guinot and Michel Vale, „The Legalization of the Spanish Communist Party: Elites, Public Opinion and Symbols in the Spanish Transition”, *International Journal of Political Economy* 20, no. 2 (1990): 28–44.

brzo prihvatale neoliberalne ekonomske reforme⁷², a da pritom nikada nisu ni dovršile stvaranje onih programa izgradnje politika „države blagostanja” koje su počele da razvijaju nakon pada vojne diktature.⁷³ Smrt Enrika Berlinguera 1984. godine dovela je do privremenog zbližavanja sve udaljenijih frakcija italijanskih komunista, pa je italijanska partija nakratko ponovo bila u poziciji da bezuspešno pokuša obnoviti saradnju sa francuskom partijom, koja se, pošto je doprinela raspadu levičarske koalicije i Miteranovom prihvatanju kompromisa sa neoliberalima, nalazila na putu političke marginalizacije sa koga se nikada više neće vratiti.⁷⁴

U svojim kasnijim kritikama stavova jugoslovenskih komunista, predstavnici nove generacije italijanskih evrokomunista naročito su isticali ideju da su događaji u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine samo učinili vidljivim dugoročne posledice onih problema razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela koji nisu bili rešeni ni tokom vremena najradikalnijih reformi u pogledu demokratizacije i decentralizacije 1968–1972. godine. Autori istih kritika procenili su da je uspon autoritarnih političkih klanova u sve udaljenijim republičkim rukovodstvima jugoslovenske partije, čiji su protagonisti u domaćoj istoriografiji kasnije označeni kao titoisti, bio samo očekivana posledica napuštanja reformističkog kursa, koje je dovelo do toga da Savez komunista Jugoslavije nakon više od deset godina suptilnog zaoštavanja autoritarnih tendencija postane „partija Istočnog bloka izvan Gvozdena zavese”.⁷⁵ Naposljetku, zbližavanje rukovodstva jugoslovenske partije sa francuskim staljinistima u prvoj polovini osamdesetih godina ukazuje na to da su dominantni stavovi jugoslovenskih komunista, uprkos tome što su formalno definisane izmene partijskih politika i partijske ideologije bile veoma male, u pogledu prakse prešli dug put od vremena kada je Savez komunista Jugoslavije podržavao i finansirao prve evrokomunističke inicijative italijanskih i španskih komunista.⁷⁶

⁷² Dimitris Dalakoglu, „The Crisis before ‘The Crisis’: Violence and Urban Neoliberalization in Athens”, *Social Justice* 39, no. 1 (2012): 24–42.

⁷³ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–527–536, Razgovori sa članovima KP Italije o društvenoj i političkoj situaciji na Mediteranu; AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779–825, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa KP Grčke.

⁷⁴ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

⁷⁵ AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

⁷⁶ DAMSPRS, PA, SSIP, F–41, Francuska, 1980. godine, Analize predloga Komunističke partije Francuske da studijska delegacija francuskih komunista poseti SFR Jugoslaviju.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 142, Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ); Fond 507, CK Saveza komunista Jugoslavije, Međunarodne komisije, Odeljenje za međunarodne odnose i veze: Francuska, Italija, Španija, Grčka; Fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva.

Literatura

- Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2022.
- Brewer, Mark D. and Jeffrey Stonecash. „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution”. In *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, edited by M. D. Brewer, 91–109. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Crewe, Ivor. „On the Death and Resurrection of Class Voting”. *Political Studies* 34, no. 1 (1986): 620–638.
- Dalakoglu, Dimitris. „The Crisis before ‘The Crisis’: Violence and Urban Neoliberalization in Athens”. *Social Justice* 39, no. 1 (2012): 24–42.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1964*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dragišić, Petar. *Šta smo znali o Italiji? Pogledi iz Beograda na Italiju 1955–1978*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Drake, Richard. „The Soviet Dimension of Italian Communism”. *Journal of Cold War Studies* 6, no. 3 (2004): 105–119.
- Filipović, Luka. „Finansijska politika Saveza komunista Jugoslavije prema komunističkim partijama Italije, Francuske, Španije i Grčke krajem šezdesetih godina 20. veka”. *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): 461–478.
- Filipović, Luka. „Između bliskog i nepoznatog: jugoslovenski socijalistički model u debatama francuskih komunista nakon 1968. godine”. *Tokovi istorije* 32, no. 1 (2024): 147–171.
- Filipović, Luka. *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2023.
- Friend, Julius. „Soviet Behavior and National Responses: The Puzzling Case of the French Communist Party”. *Studies in Comparative Communism* 15, no. 3 (1982): 212–235.
- Gibbon, Gwilym. „The Beveridge Report”. *Journal of the Royal Statistical Society* 105, no. 4 (1942): 336–340.
- Goldthorpe, John H. and others. „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings”. *Sociology* 1, no. 1 (1967): 11–37.
- Hobsbaum, Erik. *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- James, Harold. „The multiple context of Bretton Woods”. *Oxford Review of Economic Policy* 28, no. 3 (2012): 411–430.

- Johnson, Charles S. „American Minorities and Civil Rights in 1950”. *The Journal of Negro Education* 20, no. 3 (1951): 485–493.
- Krieger, Leonard. „The Idea of the Welfare State in Europe and the United States”. *Journal of History of Ideas* 24, no. 4 (1963): 553–568.
- Kuljić, Todor. „Sećanje na Titoizam: Hegemoni okviri”. *Filozofija i društvo*, 2 (2010): 225–250.
- Lavau, Georges. „The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture”. In *Communism in Italy and France*, edited by Donald Blackmer, 87–143. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- Letwin, Shirley Robin. *The anatomy of tatcherism*. London: Fontana, 1992.
- Mandel, Ernest. *From Stalinism to Eurocommunism*. London: Verso publishing, 2016.
- Mijatov, Nikola. *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.
- Miletić, Aleksandar. „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia’s Policy of International Cooperation”. In *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*, edited by Srđan Mičić and Jovan Čavoški, 289–333. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022.
- Mišić, Saša. *Jugoslovensko-Italijanski odnosi i Čehoslovačka kriza 1968. godine. U 1968 – četrdeset godina posle*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Navarro, Vincente. „Neoliberalism as a class ideology, or, the political cause of growing inequalities”. *International Journal of Health Services* 37, no. 1 (2007): 47–62.
- Ornati, Oscar. „The Italian Economic Miracle and Organized Labor”. *Social Research* 30, no. 4 (1963): 519–526.
- Pons, Silvio. „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”. *Journal of Cold War Studies* 3, no. 2 (2001): 3–27.
- Pons, Silvio. *The rise and fall of Eurocommunism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Rosenberg, Norman L. „Everyday Culture in the 50s: Between the Lines and Beyond”. *Reviews in American History* 24, no. 1 (1996): 150–155.
- Sant’Ana, Andre A. and Leondardo Weller. „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”. *Comparative Politics* 52, no. 3 (2020): 359–381.
- Stojanović, Dubravka. *Rađanje globalnog sveta (1880–2015)*. Beograd: Čigoja, 2015.
- Varela-Guinot Helena and Michel Vale. „The Legalization of the Spanish Communist Party: Elites, Public Opinion and Symbols in the Spanish Transition”. *International Journal of Political Economy* 20, no. 2 (1990): 28–44.
- Živković, Bogdan. „Inspiring Dissent: Yugoslavia and the Italian Communist Party during 1956”. *Tokovi istorije*, br. 3 (2021): 171–198.
- Živković, Bogdan. „Od novog pomirenja do strateškog saveza: odnosi jugoslovenskih i italijanskih komunista od 1962. godine do Toljatičeve posete januara 1964. godine”. *Istorijski zapisi*, br. 3–4 (2020): 121–146. (Cyrillic)

Summary

Luka Filipović

Influence of the Paths of Developing Yugoslav Socialist Model on the Relations Between LCY and Eurocommunist Parties, 1964–1984

Abstract: In the two decades between the VIII Congress of the League of Communists of Yugoslavia and the early 1980s, when Europe's far-left parties and labor unions began their rapid decline, the Yugoslav communists moved from being the closest allies of Italy's Eurocommunists to standing almost alone in friendship with France's resurgent Stalinists, the last partners they found on the European left outside the Eastern Bloc. The following text aims at presenting the results of the research focused on some aspects of fast and complex changes in relations between Yugoslav party and Eurocommunist parties, as well as of changes in their party policies and ideologies, with the accent on perceptions of the development of Yugoslav socialist model among the Eurocommunists. The results derived from archival research were situated within the broader historical context of the profound social and political transformations that took place both in the countries of the Western Bloc and in socialist Yugoslavia.

Keywords: Eurocommunism, democratic socialism, League of Communists of Yugoslavia, Josip Broz Tito, Enrico Berlinguer.

The profound social changes of the late 1950s and early 1960s led some members of Marxist circles in Western Europe to abandon the belief that the Bolshevik model of socialism was universal and timeless. Thus began the search for a new way of defining party ideologies and policies in regard to the unique political, economic and cultural circumstances of individual countries and regions. Soon after the renewal of cooperation between the League of Communists of Yugoslavia and communist parties of the Mediterranean, many Italian, Spanish, French and Greek communists began to contemplate the adaptation of some ideas advanced by Yugoslav communists through their reformist initiatives. Beside the fact that certain aspects of the Yugoslav socialist model served as inspiration for creating some of the early Eurocommunist policies, the League of Communists of Yugoslavia contributed to the formation of the first international Eurocommunist initiatives by providing financial aid for the reformist fractions of the Mediterranean communist parties. However, the ideological trajectories of the League of Communists of Yugoslavia and the Eurocommunist parties gradually diverged over time, contributing to the slow deterioration of relations between Yugoslav communists and their Mediterranean counterparts during the late 1970s and early 1980s. In less than a decade, Yugoslav communists have ma-

de a long journey from being the first allies of Italian Eurocommunists to becoming the last remaining friends of the resurgent French Stalinists on the European far-left.